Того ранку я дуже пізно пішов до школи і страшенно боявся, що мені нагорить; до того ж пан Амель сказав напередодні, що питатиме нас про дієприкметники, а я не знав про них анічогісінько. В мене навіть майнула думка, чи не краще зовсім не йти до школи, а податися кудись у поле.

День був такий теплий, так ясно світило сонечко! На узліссі весело посвистували дрозди; на Ріпперському лузі, за лісопильнею, маршировали німецькі солдати. Все те вабило мене куди більше, ніж правила вживання дієприкметників, та я подолав спокусу і чимдуж побіг до школи.

Проминаючи мерію, я побачив, що біля вітрини для оголошень юрмляться люди. За останні два роки там з'являлися самі лише погані новини: повідомлення про поразки на війні, оголошення про реквізиції, накази коменданта.

"Що ж там буде цього разу?" — подумав я, не зупиняючись.

Коли я перебігав через майдан, коваль Вахтер, що читав оголошення разом зі своїм підмайстром, гукнув мені:

— Та не біжи так, хлопче! Без тебе не почнуть!

Я подумав, що він глузує з мене, і, засапаний, влетів на шкільне подвір'я.

На початку уроків у класі завжди стояв такий гамір, що чути було аж на вулиці: грюкали кришки парт, учні, щільно затуляючи вуха, хором повторювали уроки, постукував лінійкою вчитель:

— Тихше, тихше!

Я сподівався непомітно прослизнути на своє місце, скориставшись з гармидеру, але сьогодні, як навмисне, було тихо, наче в неділю. Крізь відчинене вікно я побачив, що мої товариші вже сидять за партами, а пан Амель походжає туди й сюди зі страшною залізною лінійкою під пахвою. Хоч-не-хоч довелося відчинити двері й увійти до класу, де стояла мертва тиша. Можете собі уявити, який я був червоний і як тремтів од страху.

Але нічого страшного не сталося. Пан Амель глянув на мене зовсім не сердито і промовив лагідно:

— Швиденько сідай на місце, Франце. Ми вже хотіли були починати без тебе.

Я переступив через лаву і сів. Тільки тоді, трохи заспокоївшись, я помітив, що вчитель надягнув сьогодні парадний зелений сюртук, гофровану манишку й вишивану чорну шапочку — так він убирався лише тоді, коли до школи приїздив інспектор або коли роздавали нагороди. Та й увесь клас мав якийсь незвичайний, урочистий вигляд. Але я здивувався ще більше, коли побачив, що на задніх лавах, звичайно порожніх, сидять дорослі, мовчазні, як і ми: старий Гаузер зі своїм незмінним трикутним капелюхом, колишній мер, колишній поштар і ще дехто. Всі вони були дуже сумні; у Гаузера лежав на колінах старий, пошарпаний буквар, а зверху — великі окуляри.

Поки я здивовано озирався довкола, пан Амель зійшов на кафедру і таким самим лагідним, поважним тоном, яким він говорив зі мною, звернувся до всіх нас:

— Діти, сьогодні ми бачимося з вами востаннє. З Берліна надійшов наказ викладати в школах Ельзасу та Лотарингії тільки німецькою мовою. Новий учитель має приїхати завтра. Це наш останній урок французької мови. Прошу вас, будьте дуже уважні.

Слова учителя приголомшили мене. Так ось яке оголошення висіло на стіні мерії! Негідники!..

Останній урок французької мови...

А я ледве вмів писати! Виходить, тепер я вже ніколи не навчуся! Виходить, це кінець! І так мені стало шкода змарнованого часу, уроків, з яких я тікав у ліс — видирати пташині гнізда або ковзатися на замерзлому Саарі! І книжки, які ще недавно здавалися мені такими нудними і які так важко було носити — граматика, священна історія,— стали ніби давніми друзями, що з ними так важко розлучатися... А пан Амель! Я відразу забув, як він іноді суворо картав мене, як ляскав по руках лінійкою.

Бідолаха! Він убрався в парадний костюм на честь цього останнього уроку. Я зрозумів також, чому прийшли сюди й посідали на задніх лавах старі селяни. Цим вони немов хотіли показати, як їм жаль, що вони рідко заходили до школи. Цим вони по-своєму дякували вчителеві за сорокарічну чесну працю й віддавали шану батьківщині, яку тепер втрачали...

Аж тут пан Амель назвав моє ім'я, Чого б я тільки не дав, щоб голосно й чітко проказати слово в слово те нещасне правило; але я одразу збився і стояв за партою, збентежено переступаючи з ноги на ногу, не зважуючись підвести очей.

Я почув лагідний голос пана Амеля:

— Я не буду сварити тебе, Франце, ти вже покараний і без мене... Отак-то воно... Часом ми гадаємо собі: навіщо поспішати, це можна вивчити й завтра. А тепер бачиш, як виходить? Наш Ельзас завжди відкладав навчання на завтра і робив те собі на велике лихо. Отож ці чужинці мають право сказати нам: "Як же воно так? Ви зветеся французами, а не вмієте ні розмовляти, ні писати рідною мовою". І в

цьому ти винен не більше за інших, Франце. У нас у всіх є гріх на совісті. Ваші батьки не дуже дбали, щоб ви вчилися. Вони охочіше посилали вас у поле чи до прядильні, щоб ви заробили сякі-такі гроші. А хіба мені нема за що дорікнути? Хіба не поливали ви часом квітів у мене в садку замість того, щоб учитися? І хіба не відпускав я вас з уроків, коли мені хотілося половити форель?

Слово за словом, пан Амель почав говорити нам про французьку мову, про те, що це наймилозвучніша мова в світі, найвиразніша, найстійкіша, що ми повинні зберегти її й не забувати ніколи, бо, поки поневолений народ володіє своєю мовою, він ніби тримає в руках ключа від своєї в'язниці...[1] Потім пан Амель узяв граматику і пояснив нам урок. Я дуже здивувався, що так добре все розумію. Все, що він казав, було на диво легке. Я, мабуть, ніколи не слухав так уважно, а він ніколи не пояснював так терпляче. Немов хотів перед тим, як піти від нас, за один урок вкласти нам у голови всі свої знання.

Покінчивши з граматикою, ми взялися до писання. На сьогодні пан Амель приготував нам зовсім нові приклади, написані на папірцях каліграфічним почерком: "Франція, Ельзас", "Франція, Ельзас". Такі папірці були почеплені на кожній парті. Вони майоріли по всьому класу, немов гірлянди папірців.

Ох, і старалися ж ми, виписуючи ці слова! А як тихо було в класі! Чути було тільки, як риплять наші пера.

Раптом до кімнати влетіло кілька хрущів, але ніхто не звернув на них уваги. Навіть малюки, що так старанно виводили палички в своїх зошитах, мовби й це була французька мова... На шкільному даху тихенько туркотіли голуби, і я питав себе: "Може, і їм накажуть туркотіти по-німецькому?"

Час від часу я відривав погляд від сторінки і бачив, що пан Амель нерухомо сидить за кафедрою, обводячи пильним поглядом клас, немов

хоче навіки закарбувати в пам'яті свою рідну школу — все до найменшої дрібнички. Подумати лишень! Сорок років сидів він на цьому місці й бачив те саме подвір'я, той самий клас. Тільки старі парти пообтиралися до блиску, каштани на подвір'ї вигналися високо вгору, а хміль, що його він сам посадив, оповивав тепер вікна аж до самого даху. Боляче було йому розлучатися з усім цим і слухати, як метушиться нагорі сестра, складаючи їхні скрині. Адже завтра вони мали виїхати звідси, назавжди покинути цей край...

Та все-таки йому стало духу довести уроки до кінця.

Після писання був урок історії; потім малюки проказували хором склади. Старий Гаузер на задній лаві повторював букви разом з нами. Голос його тремтів од хвилювання, і вигляд у нього був такий кумедний, що нам хотілося плакати й сміятися водночас.

Ні! Ніколи не забути мені цього останнього уроку!

Аж ось годинник на церкві вибив полудень, а потім задзвонили до обідні. В ту ж мить під вікнами оглушливо загриміли сурми пруссаків, що поверталися з муштри. Пан Амель зблід і випростався на весь зріст.

Ніколи не здавався він таким високим.

— Друзі мої,— сказав він,— друзі мої, я... я...

Але йому здушило в горлі, і він не міг закінчити. Тоді він повернувся до дошки, взяв грудку крейди і, натискуючи щосили, написав великими літерами:

"ХАЙ ЖИВЕ ФРАНЦІЯ!"

Потім пан Амель застиг нерухомо, припавши головою до стіни. За якусь мить він махнув нам рукою. Це, певно, мало означати:

"От і по всьому... А тепер ідіть собі... Йдіть..."

[1] Цей вислів належить провансальському поетові Містралю.